

Key words: *Rusyns, Dobriansky, national movement, ethnic identity, nation-building.*

Одержано 14 жовтня 2012 р.

УДК 94(477.43)"18/19":338.22

П.М. Білецький

ІНОЗЕМНЕ ПІДПРИЄМНИЦТВО В ПОДІЛЬСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ (СЕРЕДИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ ст.): ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ АСПЕКТ

У статті аналізується комплекс письмових історичних джерел, які слугують основою вивчення проблеми іноземного підприємництва в Подільській губернії (середина ХІХ – початок ХХ ст.), визначається інформаційний потенціал окремих їх видів.

Ключові слова: *джерела, іноземне підприємництво, Подільська губернія.*

Джерельна база, яка стосується іноземного підприємництва в Подільській губернії (середина ХІХ – початок ХХ ст.), не була предметом спеціального дослідження. Проаналізовані в статті джерела представлені письмовими матеріалами, більша частина яких уперше вводиться до наукового обігу або вперше залучається для вивчення нашого проблемного комплексу. З-поміж них виділяються дві основні групи, які різняться ракурсом, оцінкою й дистанцією представлення іноземного підприємництва: 1) матеріали адміністративної, господарської, інтелектуальної діяльності іноземних підприємців (джерела з середовища їх соціуму); 2) матеріали зовнішнього соціуму іноземного підприємництва. Поєднання цих масивів джерел дозволяє уникнути дискретності аналізу та всебічно розглянути явища, які нас цікавлять. До того ж ступінь важливості та інформативності джерел не залежить від їх групової належності.

Перша група джерел охоплює матеріали, з-поміж яких важливе місце посідають особисті: **мемуари, щоденники та епістолярій**. Мемуарна спадщина німецьких підприємців була результатом традиційної саморефлексії цієї етнічної групи, а за високого рівня їх освіченості ведення щоденників, чи написання мемуарів було достатньо поширеним явищем. Мемуари іноземних колоністів чи підприємців, зазвичай, включають звичайний опис поточних подій і повсякденного життя без будь-яких коментарів. Водночас вони містять цінний матеріал для реконструкції контексту розвитку господарства та підприємництва, а також інформацію для мікроісторичних досліджень.

Автором щоденника, введеного до наукового обігу В. Гериновичем¹, був мешканець німецької колонії м. Дунаївці Освальд Екснер, який як і його батько Карл Екснер, добре знав історію розвитку текстильної промисловості містечка у середині – другій половині ХІХ ст. За свідченнями О. Екснера,

влітку 1829 р. у Варшаві текстильники з м. Озарків Ленчицького повіту Великопольщі Карл Екснер і Вільгельм Розенбавм познайомилися з власником містечка Дунаївці генералом В. Красінським й отримали від нього запрошення переїхати на Поділля для організації виробництва. Побоюючись національного повстання поляків, що готувалося, німецькі текстильники разом зі своїми сім'ями, машинами та іншим майном на 42 підводах за кільком місяців все ж дісталися місця призначення. Вони тимчасово оселилися в ратуші Дунаївців, в приміщеннях якої також розмістили текстильну фабрику, яка у жовтні 1829 р. виробила перші штуки сукна. Освальд Екснер відзначає надзвичайно сприятливі умови для розвитку їх текстильного виробництва, належні умови праці, наявність сировини, ринку збуту готової продукції. Переселення інших німецьких текстильників з району Познані й Пруссії і заснування текстильних фабрик сприяло піднесенню Дунаївців (з'явилися три вулиці з новими фабриками та житловими будинками) і зростанню статків В. Красінського, який отримував прибуток з кожної готової штуки сукна, від оренди млина, помешкань і контори. Орендна плата щороку зростала: спочатку німецькі текстильники сплачували 10 копійок від штуки сукна, згодом 15, 20 і навіть 30².

Щоденник О. Екснера дозволяє відтворити організацію виробничого процесу на фабриках німецьких колоністів. Так, вовну мериносів текстильники купували в поміщиків Поділля, Полтавщини, Харківщини, в Криму, а згодом її доставляли з Австралії та Іспанії; барвники індиго та кошенілі привозили з Мексики або купували, як і деяке устаткування, на ринках Бердичева та Славути; в 1840-х роках на фабриках запровадили стриження овець машинами, в 1867 р. із Бельгії завезли першу парову машину, їх кількість у 70-х роках зросла до 27. Німецькі колоністи доклали всіх зусиль, щоб зберегти свої підприємства і підтримати їх діяльність. Таке щорічне збільшення орендної плати непокоїло їх. Відтак, у 1849 р. вони, використавши скрутне фінансове становище Скібневського, спадкоємця В. Красінського, викупили у нього виробничі приміщення фабрик, будинки для мешкання³.

Місцеві багатії, переважно євреї (Кантор, Глюкман, Перельмутер та ін.), які сколотили капітал на торгівлі хлібом, спробували захопити окремі підприємства німецької текстильної промисловості. Ці спроби активізувалися в 1870-х рр., коли бідніша частина текстильників, яка використовувала кінну силу, не спроможна була купити парові машини і залишала самостійне виробництво. Відтак євреї-підприємці спрямували чималі кошти на купівлю сировини і нових текстильних верстатів, розраховуючи на отримання певного відсотка від прибутків виробництва. Через зростання виробництва текстильники обмежили свою діяльність лише виробництвом, а закупували сировину й продавали продукцію місцеві купці, за винятком найбідніших текстильників, які продовжували самостійно купувати сировину і продавати на ярмарках свої вироби. Щоб конкурувати з продукцією іноземних підприємств, власники фабрик вдавалися до раціоналізації виробництва і посилення експлуатації робітників, що призводило до загострення взаємин

між власниками і робітниками. Втім останні не страйкували, тому суперечки врегульовувалися мирним шляхом⁴.

Заслуговує на увагу запис автора щоденника, про будівництво залізниці Проскурів – Кам'янець, яка пройшла на відстані 17 км від Дунаївців, що, на його думку, завдало важкого удару місцевій текстильній промисловості. Текстильники не змогли дати такого великого хабара, як власники цукрових заводів⁵. На жаль, інших матеріалів (спогадів, листування тощо) ми не виявили. Втім з-поміж серед документів фонду Південно-Західного комітету Всеросійського союзу міст (ф. 715 Центрального державного архіву України в Києві (далі – ЦДАУ)) знайшли листи співробітників відділу допомоги населенню, постраждалому від війни, що містять інформацію про вкрай важкі умови, в яких опинилися німці-колоністи, виселені із прифронтової смуги на початку 1916 р.

Друга група джерел кількісно переважає першу і представлена різними видами документів, зокрема **законодавчими актами Росії**, що регулювали підприємницьку діяльність іноземців. Сюди належали, по-перше, основні закони імперії, які стосувалися загального законодавства; по-друге, спеціальні законоположення (укази імператора, положення Кабінету міністрів, ухвали Державної Ради), що згодом стали складовою частиною загального законодавства, уточнювали, розширювали і доповнювали його як примітки до відповідних статей того чи того закону; по-третє, сепаратне законодавство (однотипні за змістом документи), що визначало умови діяльності в Росії кожного іноземного акціонерного товариства, його розглядала рада міністрів і затверджував імператор, по-четверте, серія постанов, що позбавляла майнових та інших прав громадян Німеччини, Австро-Угорщини, Туреччини в роки Першої світової війни, які утворювали групу документів надзвичайного законодавства.

Законодавче регулювання іноземного підприємництва включало два аспекти: становище іноземців і становище іноземних підприємств. Як зауважив Л. Шалланд, вони фактично співпадали з російським законодавством: на компанії поширювалися всі законоположення, що стосувалися прав іноземних підданих в Росії, а всі перші параграфи «умов діяльності» містили посилання на відповідні статті загального законодавства іноземних підданих⁶. До скасування кріпосного права іноземці, маючи статус «іноземного гостя», як і росіяни, не могли вільно займатися торгівлею і промисловістю в Російській імперії. Поворот політики уряду щодо вітчизняного й іноземного підприємництва знаменували закони 1 січня 1863 р. і 9 лютого 1865 р., які вводили принцип безстанового та рівного права російських та іноземних підданих. І лише із прийняттям нового Положення про державний промисловий податок 1898 р. було остаточно відхилене станове начало, а право займатися торгівлею й промисловістю перестало залежати від обов'язкової належності до купецького стану. Законодавство 1880-х рр. переглянуло попередні норми підприємницької діяльності, а зміни фабрично-заводського законодавства, що завершилися з прийняттям у 1892 р. нового Статуту

про промисловість, віддзеркалили зміни правового становища іноземного підприємця, який отримав майже повну свободу для заняття торгівлею і промисловістю в Російській імперії. Зокрема, згідно зі ст. 177 іноземцям дозволялося «засновувати фабрики і заводи без вступу у підданство», а також «отримувати права на привілеї»⁷ (патент на винахід з усіма пільгами – П.Б.).

Іноземці отримали право володіти нерухомістю, зокрема й землею. Так, ст. 830 Законів про статки дозволяла іноземцям набувати «як через купівлю, так і у спадщину, за заповітами, дарчими записами, відводами від казни та ін. всляке рухоме і нерухоме майно»⁸. В питаннях оподаткування, взаємин з установами, організаціями і приватними особами іноземні піддані не виокремлювалися як особлива категорія й підкорялися загальним законам імперії. Так, згідно з положенням про промисловий податок 1898 р. основним капіталом іноземної компанії вважалася сума, яка призначалася для операцій в Росії, і саме вона підлягала оподаткуванню⁹.

Закон від 6 грудня 1836 р. визначав порядок заснування акціонерних товариств в Росії, однаковий як для російських, так і для іноземних підданих. Практикувалася дозвільна система їх заснування. В період з 1863 по 1904 рр. Росія підписала кілька конвенцій і угод про взаємне визнання і обмеження прав акціонерних товариств з 10 країнами, зокрема з Францією, Бельгією, Німеччиною, Північноамериканськими штатами і Великобританією. Як наслідок, іноземні компанії в Росії, як і російські за кордоном, користувалися правом судового захисту. Втім ці угоди не давали права займатися підприємницькою діяльністю без особливого дозволу російського уряду¹⁰.

На призупинення поселення німецьких колоністів на заході імперії був спрямований іменний указ 14 березня 1887 р., який діяв без змін до Першої світової війни. Іноземні піддані не могли володіти нерухомістю, як і користуватися нею, поза портовими і міськими поселеннями в 10 губерніях Царства Польського і 11 західних губерніях Росії¹¹.

У роки Першої світової війни різко змінилося ставлення уряду до підданих ворожих країн, з якими Росія знаходилася в стані війни. З'явилася серія постанов подібного змісту, які утворили групу документів надзвичайного законодавства. Згідно з ними в 1915 р. німецькі, австрійські, угорські й турецькі піддані позбавлялися права володіння і набуття у власність нерухомого майна в межах імперії, а також не допускалися до зайняття відповідальних посад у правліннях і агентствах акціонерних товариств і товариств на паях. Навіть більше, їх змушували продати російським підданам нерухомість, що належала їм. А в західних і південних прикордонних районах, у Кавказькому краї і Приамур'ї вона підлягала відчуженню й продажу з публічних торгів. Майнові права на нерухомість на умовах найму чи оренди акціонерні товариства чи товариства на паях втрачали через рік після видання постанови¹². Нарешті, з середини 1915 р. уряд брав на себе повноваження ліквідувати торгові й промислові підприємства, які належали

громадянам ворожих країн, незалежно від того, діяли вони за німецьким чи російським статутом¹³.

Дискримінаційні заходи з землеволодіння і землекористування, викликані війною, стосувалися й вихідців з Німеччини і Австро-Угорщини, які набули російського громадянства, а також і товариств, у складі яких вони перебували. Земля відчужувалася у визначені законом терміни за добровільною згодою з особами, які мали право на цю нерухомість. Інакше вона виставлялася на публічні торги. У південних і західних прикордонних районах, зокрема й у Подільській губернії, майнові права на землю вихідців із ворожих країн припинялися розпорядженням уряду 2 лютого 1915 р.¹⁴. Водночас, надзвичайне законодавство щодо російських підданих, колишніх громадян Німеччини та Австро-Угорщини, передбачало винятки для осіб, які прийняли російське громадянство до 1914 р. чи перебували в ньому від народження, довели своє слов'янське походження, мали хоча б одного родича, який брав участь у бойових діях російської армії чи флоту, а також для уділів усіх названих вище категорій¹⁵.

Діловодні матеріали окремих господарських структур, органів державного управління здійснювали нагляд за іноземними підданими та іноземними підприємствами, зокрема й на території Подільської губернії (господарська документація, описи, статути, каталоги тощо). Ці документи ми виявили у Державному архіві Хмельницької області (далі – ДАХМО). Так, у документах Кам'янецької ремісничої управи (ф. 307) міститься інформація про навчання іноземців у цехових закладах, видачу їм ремісничих свідоцтв, зарахування окремих іноземних майстрів і членів їх родин у цехи на термін дії паспорта. Документи засвідчують, що належність виробника до одного із місцевих цехів була обов'язковою умовою для легального заняття в містах і містечках Подільської губернії виробничою діяльністю. Так, прусський підданий Ф. Крамм (і члени його родини), прийнятий в 1888 р. до слюсарного цеху, залишався його членом, навіть будучи власником чавуноливарного і механічного заводу, сплачував до ремісничої управи визначений внесок за набір учнів на підприємство. Для реконструкції всіх аспектів іноземного підприємництва в містах і містечках регіону інтерес становлять документи цього фонду про нелегальне промислове виробництво майстрів з Австрійської імперії, а також продаж ними своїх виробів на території губернії. В матеріалах Кам'янець-Подільської місцевої пробірної палати (ф. 377) зосереджені документи про виготовлення і легальний збут іноземцями-ювелірами своїх виробів, які позначалися їх особистим клеймом. Водночас у фонді Кам'янець-Подільського нотаріуса (ф. 113) зберігаються документи про оформлення в листопаді 1894 р. проскурівським нотаріусом К. Колоковим позики власнику пивоварного заводу в м. Зіньків Летичівського австрійському підданому В. Дивишеку 7 тис. руб. сріблом на шість років під 6% у почесного громадянина м. Проскурів Я.Гершковича (Я.Маранца) під заставу заводу й 30 соток землі. Наведений в документах справи опис виробничих будинків (солодовня, приміщення для бондарів, кам'яний льодовник та

ін.), водогону, парової сушарки, а також навколишніх земель дозволяє реконструювати організацію виробничого процесу на цьому виробництві.

Документи про участь іноземців в економічному житті губернії представлені в фондах Центрального державного історичного архіву в м. Києві (далі – ЦДІАК України). Найбільш інформативними з-поміж них виявилися матеріали канцелярії київського, подільського і волинського генерал-губернатора (ф. 442), Подільського губернського магістрату (ф. 951), Подільського губернського управління державного майна (ф. 490), Південно-Західного комітету Всеросійського союзу міст (ф. 715) та ін. Так, свідчення про стан німецької промисловості періоду першої світової війни на території, підзвітній нагляду Київського фабричного інспектора (в його відання входила Подільська губернія), збереглися в фонді Південно-Західного комітету Всеросійського союзу міст. В його структурі діяв «Заводський відділ», в якому зібрані свідчення про промислові підприємства й окремі майстерні, з якими комітет співпрацював або ж планував налагодити зв'язки. Матеріали фонду відповідають основним завданням комітету – надання всебічної допомоги армії. Найбільший інтерес викликають доповіді співробітників комітету, листування з акціонерними товариствами, аналіз промислового стану окремих колоній, приватне листування співробітників відділу щодо переселення німецьких колоністів тощо.

У відділі рідкісних видань наукової бібліотеки Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка виявлені статuti окремих цукрових заводів, в яких вказані іноземці-засновники: Товариства цукрового і рафінадного заводу «Левада» – німця, купця І-ї гільдії В. Рау, австрійця, купця І-ї гільдії Н. фон Калліра¹⁶, Товариства Вишеольчедаєвського цукрового заводу – швейцарця Ю. Кронгельмана¹⁷, Гоноровського цукрового і рафінадного заводу – Л. Бренделя¹⁸, Товариства цукрового заводу «Корделевка» – німця В.Е.Н. Рау¹⁹ та ін.

Статистичні матеріали. Дослідження іноземного підприємництва як економічного явища вимагали виявлення кількісних показників діяльності виробництв та їх подальшого аналізу. Такі матеріали представлені в опублікованих статистичних збірниках, які видавалися Міністерством внутрішніх справ, друкувалися у працях статистичних комітетів, обнародувалися окремими громадськими організаціями²⁰.

Економічний розвиток міст на початок капіталістичної епохи віддзеркалений у матеріалах збірки «Экономическое состояние городских поселений Европейской России в 1861-1862 гг.» (в 2 ч.). У цій збірці міститься інформація про чисельність населення кожного міста, їх становий поділ, про фабрики, заводи, торгівлю тощо. Окрему інформацію включали «Статистические временными Российской империи», що видавалися кількома серіями впродовж 80–90-х рр. XIX ст.

У торгово-промисловому адресі-календарі «Вся Росія» за 1897 р. вміщена інформація про фабрики й заводи, торгово-промислові підприємства в містах і повітах губерній Росії. Найбільш інформативним для нас є другий

розділ, якій містить огляд Подільської губернії за 1894 р. У ньому йдеться про те, що «фабрично-заводська діяльність Подільської губ. за останні 30 років розвивалася сильно», насамперед цукроваріння і борошномельна галузі; зафіксована кількість фабрик і заводів в регіоні (1862 р. – 637, 1872 р. – 739, 1881 р. – 740, 1892 р. – 1187), вартість виробленої продукції (1862 р. – 4148000 руб., 1872 р. – 7573000 руб., 1881 р. – 16164000 руб., 1892 – 35000000 руб), чисельність працівників (1862 р. – 6469, 1872 р. – 13562, 1881 р. – 21077, 1892 р. – 21300)²¹, імена їх власників, але без вказівки на їх громадянство. Так, у місті Дунаївці були згадані ватні фабрики Б.Бергера (3 машини) і К.Кінцле (14 машин, 14 робітників), винокурний завод Б.Скібневського (1275440), млин Б.Гершковича, слюсарно-ливарний завод Г.Лельбаха (12 робітників) і суконні фабрики А.Блейха (25 робітників), Г.Блейха (21 робітник), А.Вальтера (15 робітників), В.Вальтера (3 машини, 8 верстатів, 10 робітників), Ф.Вальтера (3 машини, 5 верстатів), А.Вейцмана (5 машин, 5 верстатів, 12 робітників), А.Вінкельмана (5 верстатів, 3 машини), Б.Журбіцького (6 верстатів), А.Кінцле (13 верстатів, 13 робітників), В.Кінцле (3 фабрики, 80 робітників), К.Кінцле (22 робітники), М.Клігера (3 верстати, 2 машини), Л.Клюке (2 фабрики, 80 робітників), Ю.Крамма (3 верстати, 3 машини), Е.Крафта (32 робітники), Г.Ретця (4 машини, 12 верстатів, 15 робітників), Ф.Ретця (2 фабрики, 23 робітники), І.Стрезе (3 машини, 5 верстатів, 10 робітників), Л.Тайфеля (4 машини, 6 верстатів, 12 робітників), А.Томаса (3 машини, 5 верстатів), Р. Томаса (3 машини, 5 верстатів), Ф.Томаса (2 фабрики, 43 робітники), Р.Торінуса (2 фабрики, 55 робітників), М.Шейна (4 машини, 3 верстати), В.Шмоде (2 машини, 8 верстатів), К.Шмоде (4 машини, 4 верстати), Р.Шперберга (4 машини, 4 верстати), Е.Штойке, Л.Егерта (20 робітників), П.Ендерта (3 машини, 5 верстатів). Названі торгово-промислові підприємства цього містечка, зокрема, дві аптеки Е.Длужневського, бакалії Г.Герасимовича, Р.Гіндиха, Я.Лівшиця, галантереї Ч.Глузмана, М.Флейшмана, продаж деревини М.Коренмана, З.Лехтмана, магазини мануфактури Р.Глікмана, Б.Зака, А.Кантора, Ш.Клінгера, Я.Лівшиця, Б.Перельмутера, машинного приладдя І.Клігмана, м'ясний магазин Я.Кутіна, транспортна контора Російського товариства страхування і транспорту, магазин чаю і цукру Я.Лівшиця, продаж вовни Б.Зака, Д.Манделя, Б.Перельмутера, К.Перельмутера²².

Виробничу діяльність іноземних підприємців на території Подільської губернії ми реконструювали за матеріалами першого загального перепису населення 1897 р. У 1904 р. за редакцією М. Тройницького Центральний статистичний комітет видав опрацьовані матеріали цього перепису²³. Деякі статистичні видання, у яких розглядалися соціально-економічні показники поселень Подільської губернії, були видані в 1920-х роках²⁴. Ці збірники базувалися на цифровому матеріалі, зібраному переважно наприкінці XIX ст. Від видань попередніх десятиріч їх відрізняла більша увага до питань професійного складу населення, розвитку промисловості тощо.

На жаль, фонди промислових підприємств майже не збереглися. З'ясувати список тих, які перебували у власності іноземців на фабричному ета-

пі процесу індустріалізації, допомогла промислова статистика. Збірники укладалися департаментом торгівлі та мануфактур Міністерства фінансів на підставі переписів, що проводилися з кінця XIX ст. і періодично повторювалися. Роль цих обстежень полягала не лише у вивченні діяльності підприємств, але й у виробленні перспективної політики. В окремих збірниках фабричної статистики міститься інформація про кількість найманих робітників, механізми, що використовувалися, тип двигунів, їх потужність, об'єм і вартість сировини і палива, витрати на заробітну плату, продуктивність виробництв²⁵. На особливу увагу заслуговує дванадцятитомне видання «Торговля и промышленность Европейской России по районам». Економічне життя Правобережжя наприкінці XIX ст. висвітлене у 10 і частково в 11 томах. Тут багатогранно й ґрунтовно проаналізоване економічне життя в усіх поселеннях, що мали значний торгово-промисловий розвиток.

У зв'язку із складністю збору, опрацювання і систематизації свідчень збірники фабрично-заводської статистики не завжди вирізняються повнотою інформації, що не виключає об'єктивності представлених у них матеріалів. Суттєві труднощі в аналізі наведених у них статистичних даних виникли із-за різноплановості свідчень про результати діяльності підприємств. Так, продуктивність мукмельних виробництв могла бути представлена трьома показниками: кількістю переробленої сировини, об'ємами виробництва, вартістю реалізованої продукції. Кожен із власників надсилав до міністерства інформацію за одним з цих показників. Якщо департамент не мав будь-яких свідчень, місце в графі про діяльність підприємства пустувало, а саме виробництва зі списку не вилучалося.

Різні статистичні матеріали друкувалися в спеціальних виданнях громадських організацій. Цінним для дослідження історії цукрової промисловості Поділля були «Ежегодники по сахарной промышленности Российской империи», перший номер якого містив інформацію за 1881-1882 виробничий рік. Там в алфавітному порядку (за губерніями і повітами) друкувалися списки цукрових заводів із зазначенням їх власників, перераховувалися головні фахівці, склад адміністрації, вказувалося їх громадянство, економічні і технічні показники підприємств. Тезово друкувалися й звіти товариств. З 1871 р. Київське відділення російського технічного товариства почало видавати «Записки» про цукрову промисловість. Більшість матеріалів надходило безпосередньо з підприємств, власники яких з різних причин приховували реальний стан речей, а тому їх інформація потребує порівняльного аналізу.

Оскільки акціонування було однією із провідних тенденцій розвитку промисловості Росії на межі XIX – XX ст., рада з'їзду представників промисловості і торгівлі підготувала декілька збірників акціонерних товариств, в яких також міститься інформація про діяльність іноземних підприємств²⁶.

Достатньо повними, об'єктивними і достовірними є регіональні збірники статистичних матеріалів. Так, детальний аналіз економічного розвитку краю дають щорічні огляди Подільської губернії, що друкувалися в друкар-

ні подільського правління як додаток до губернських звітів, починаючи з 1862 р. Їх матеріали дають можливість простежити динаміку змін економічного розвитку подільських міст і містечок вказаного періоду, інформують про чисельність іноземців у складі населення Подільської губернії²⁷.

Статистичні відомості про міські поселення Подільської губернії вміщені в збірнику «Міські поселення Російської імперії. Подільська губернія»²⁸. У ньому подані короткі відомості про 17 міст і 123 містечка краю, які упорядники описали за такою схемою: час приєднання до Росії, зміни в адміністративному управлінні, герб міста і його план, законодавчі рішення про будівельні норми, міські прибутки і видатки, громадське і міське управління, короткі статистичні відомості про населення, зокрема й іноземців. Історико-статистичні описи майже усіх міст і містечок краю публікувалися упродовж 60–70-х рр. XIX ст. на сторінках «Подольских епархиальных ведомостей». Заслуга в публікації таких описів населених пунктів регіону належить священнику М. Орловському, який з-поміж іншого подав у них інформацію про стан ремісничих і фабрично-заводських підприємств і соціально-етнічний склад міського населення.

Окремі соціально-економічні відомості містять видання Подільського статистичного комітету, видрукувані у 1880-х рр.²⁹. Тоді ж В. Гульдман зробив вдалу спробу узагальнити географічну й статистичну інформацію про Подільську губернію: подав свідчення про етносоціальний склад населення, заняття міщан і селян, торгівлю, а також проаналізував економіку повітів губернії і соціально-економічний стан містечок регіону³⁰. Статистичні відомості про чисельність населених пунктів Подільської губернії на початку XX ст. зібрав А. Крилов у праці «Населені місця Подільської губернії»³¹. Коротка характеристика кожного населеного пункту інформувала про чисельність мешканців, станову належність або соціальний статус поселення, наявність значних підприємств, культових споруд тощо.

Найбільші фабрично-заводські підприємства, зокрема й іноземних власників, губернії кінця XIX – початку XX ст. фіксують «Подольские адрес-календари»³². Підприємства розглядаються у такій послідовності: цукрові, виноробні та пивоварні, далі фабрики: тютюнові, суконні, суконно-красильні, ваточні, паперові, потім знову заводи: цегельно-черепичні, миловарні, шкіряні, вапнякові, свічковоскові, мідно-чавуноливарні, лісопильні, маслобійні, млини та фабрики землеробних знарядь. Здебільшого в адрес-календарях є відомості про місце розташування підприємства, про управителя, час заснування закладу й кількість виробленої продукції. Так, в адрес-календарі за 1904 р. вказувалося, що на пивоваренному заводі В. Дивішека 1902 р. працювало 35 робітників, середньорічний заробіток яких складав 126 рублів³³. Водночас у «Пам'ятній книжці Подільської губернії на 1911 р.» вказувалося, що вартість щорічної готової продукції цього підприємства становила 90 тис. рублів³⁴.

Дослідженню участі іноземного капіталу в господарській діяльності торгово-промислової буржуазії на території Подільської губернії чимало сприяє

залучення **судово-слідчих матеріалів**. Так, документальні матеріали із фонду Прокурора Київської судової палати (ф. 317 ЦДІАК України) дозволяють простежити процедуру накладання арешту на капітали австро-угорських і німецьких фінансових установ і фірм, конфіскування усіх коштів з поточних рахунків і банківських скриньок 9 найбільших банків Києва, а також процес закриття (ліквідації) на території краю в 1914 р. і секвестрування в 1915 р. підприємств німецьких і австро-угорських фірм. Водночас матеріали особливої комісії Подільської губернії з розгляду прохань німецьких і турецьких підданих (ф. 227 ДАХМО) дозволяють з'ясувати імена іноземців, які проживали на території Подільської губернії на початок Першої світової війни, їх вік, віросповідання, склад родин, професії, характер господарської діяльності впродовж перших років війни, а також характер обмежувальних заходів щодо окремих з них, застосованих відповідно до ліквідаційного законодавства воєнного часу³⁵.

Матеріали ж **періодичної преси** містять інформацію про розвиток іноземного підприємництва на території Подільської губернії. Зокрема, питання тогочасного стану економіки краю й історичні розвідки економічного спрямування друкувалися на шпальтах видання Подільського губернського земства «Экономическая жизнь Подолии», яке виходило на початку ХХ ст. двічі на місяць. У двох публікаціях часопису була вміщена інформація про участь іноземних підприємців у видобуванні фосфоритів, що експортувалися до Австро-Угорщини³⁶. Водночас матеріали журналу «Подольский хозяин» за 1915 р. висвітлюють процедуру секвестру заводу (складу-елеватора цукрового насіння) фірми «Раббатге і Гізеке. Вінниця»³⁷. Упродовж 1915-1916 років у додатках до газети «Подольские губернские ведомости» друкувалися іменні списки австрійських, угорських, німецьких і турецьких підданих, які мешкали на території Подільської губернії і володіли тут різним майном³⁸.

Отже, вивчення законодавчої бази Російської імперії та її дій на території Подільської губернії розкриває чимало аспектів іноземного підприємництва в регіоні в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Інші наявні інформаційні джерела (друковані та архівні) дозволяють з'ясувати регіональні особливості участі іноземних підприємців у розвитку ремесел, промислів, фабрично-заводських підприємств, аграрного виробництва, транспорту й сфери послуг.

Примітки

1. Геринович В. Кам'яниччина. Ч.2: Населення і його економічна діяльність // Записки Кам'янець-Подільського інституту народної освіти / За ред. В. Гериновича та ін. – Кам'янець на Поділлі, 1927. – Т. 2. – С. 134-137.
2. Там само. – С. 134-136.
3. Там само. – С. 136.
4. Там само. – С. 137.
5. Там само.

6. Шалланд Л. Юридическое положение иностранннх акционернх обществ в России / Л. Шалланд // Право. – 1902. – №5. – С. 224-225.
7. Свод законов Российской империи. – СПб., 1893. – Т. 11. – Ч.2. Устав о промышленности.
8. Там само. – Т. 9. Законы о состояниях. – СПб., 1899.
9. Свод действующих узаконений по части промышленности и торговли. Торгово-промышленный сборник / сост. Просьбин С.А. – СПб., 1907. – С. 54.
10. Акционерные общества и товарищества на паях. По решениям Гражданско-го кассационного департамента Правительствующего Сената. – М., 1904. – С. 1-2; Шершеневич Г.Ф. Курс торгового права / Г.Ф. Шершеневич. – Казань, 1899. – С. 359-360.
11. ПСЗ. Собр. III. – Т. 7. – 4286.
12. Див.: Свод постановлений о землевладении и землепользовании австрийских, венгерских, германских и турецких подданных. – Пг., 1915.
13. Собрание узаконений и распоряжений правительства, издаваемое при правительствующем Сенате за 1915 г.: в 2 ч. – Петроград, 1916. – Ч. 1. – С. 1113, 1609.
14. Там само. – С. 350, 351, 2749.
15. Там само. – С. 2749.
16. Устав Товарищества свеклосахарного и рафинадного завода «Левада». – СПб., 1880. – С. 1.
17. Устав Товарищества Вышеольчадаевского свеклосахарного завода. – СПб., 1880. – С. 1.
18. Устав Товарищества Гоноровского свеклосахарного и рафинадного завода. – СПб, 1875. – С. 1.
19. Устав Товарищества сахарного завода «Корделевка». – Варшава, 1895. – С. 1
20. Вся Россия. Русская книга промышленности, торговли, сельского хозяйства и администрации: торгово-промышленный адрес-календарь Российской империи. – Б.м., 1897. – 550 с.; Вся Россия. Справочная книга российской промышленности, торговли, сельского хозяйства, администрации, представителей общественной и частной служебной и экономической деятельности. – К., 1912. – 824 с. та ін.
21. Вся Россия. Русская книга промышленности, торговли, сельского хозяйства и администрации: торгово-промышленный адрес-календарь Российской империи. – Б.м., 1897. – С. 1614.
22. Там само. – С. 1643.
23. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. / под ред. Н.А. Тройницкого. – СПб.: Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, 1904. – Т. XXXII: Подольская губерния. – 248 с.
24. Занятия населения Украины по данным Первой Всероссийской переписи 1897 г. – Харьков, 1922; Матеріали щодо природного руху населення України 1867-1914 . – К., 1924; Фабрично-заводская промышленность Украины в 1900 г. – Харьков, 1922.
25. Указатель фабрик и заводов Европейской России и Царства Польского. – СПб., 1887; Указатель фабрик и заводов Европейской России. – СПб., 1894; Фабрично-заводская промышленность в районе Юго-Западных железных дорог. – К., 1894-1895; Фабрично-заводская промышленность и торговля России. – СПб, 1896; Список фабрик и заводов Европейской России. – СПб.,

1903. – 838 с.; Торговля и промышленность Европейской России по районам. – СПб, 1910. – Вып. X-XI; Адресная книга фабрично-заводской и ремесленной промышленности всей России / [ред. А.В. Погожев]. – СПб., 1905. – 699 с.; Адресная книга фабрично-заводской и ремесленной промышленности всей России. – СПб., 1910. – 689 с.; Адресная книга заводов, мастерских и складов сельскохозяйственных орудий и машин. – СПб., 1912. – 599 с. та ін.
26. Акционерно-паевые предприятия России на 1912–1913. – М., 1914. – 504 с.; Акционерно-паевые предприятия. 1914. – М., 1914. – 575 с.; Акционерно-паевые предприятия. 1915. – М., 1915. – 679 с.
27. Статистические сведения о Подольской губернии за 1862, 1863 и 1864 годы / сост. А. Демьяненко. – Каменец-Подольск, 1865. – 70 с.; Статистические сведения о Подольской губернии за 1865 и 1866 годы / сост. А. Демьяненко // Труды Подольского губернского статистического комитета. – Каменец-Подольский, 1869. – 50 с.; Обзор Подольской губернии за 1886 год. – Каменец-Подольский, 1886. – 137 с.; Отчет Подольского губернского статистического комитета за 1886 г. – Каменец-Подольский, 1888. – 165 с.; Обзор Подольской губернии за 1890 год. – Каменец-Подольский, 1890. – 144 с.; Обзор Подольской губернии за 1895 год. – Каменец-Подольский, 1895. – 208 с.; Обзор Подольской губернии за 1899 год. – Каменец-Подольский, 1899. – 252 с.; Обзор Подольской губернии за 1901 год. Приложение ко всеподаннейшему отчету Подольского губернатора. – Каменец-Подольский, 1902. – 215 с.; Обзор Подольской губернии за 1901 год. – Каменец-Подольский, 1901. – 215 с.; Обзор Подольской губернии за 1903 год. – Каменец-Подольский, 1903. – 195 с.;
28. Городские поселения в Российской империи. Подольская губерния. – СПб., 1864. – Т. 4.: Подольская губерния. – 131 с.
29. Сборник сведений о Подольской губернии. – Каменец-Подольский: Издание Подольского статистического комитета, 1880. – Вып. I. – 210 с.; Сборник сведений о Подольской губернии. – Каменец-Подольский: Издание Подольского статистического комитета, 1884. – Вып. III. – 102 с.
30. Гульдман В.К. Подольська губерния. Опыт географическо-статистического описания. – Каменец-Подольский: Издание Подольского губернского статистического комитета, 1889. – 414 с., прил., табл.
31. Крылов А. Населенные места Подольской губернии. – Каменец-Подольский, 1905. – 563 с.
32. Гульдман В.К. Подольский адрес-календарь. – Каменец-Подольский, 1895. – 341 с. Його ж. Подольский адрес-календарь. – Каменец-Подольский, 1900. – 260 с.; Крылов А. Адрес-календарь Подольской губернии. – Каменец-Подольский, 1904. – 267 с.
33. Гульдман В.К. Подольский адрес-календарь. – Каменец-Подольский, 1904. – С. 245.
34. Филимонов В. Памятная книжка Подольской губернии на 1911 г. – Каменец-Подольский, 1911. – С. 282.
35. Ликвидационное законодательство // Немцы России: энциклопедия. – М., 2004. – Т. 2: К – О. – С. 335-339.
36. Бергенсон В.А. К вопросу об эксплуатации фосфоритов в Подольской губернии / В.А. Бергенсон // Экономическая жизнь Подолии. – 1913. – № 8-9. – С. 23-27; Лец-Запартович И. Подольские «майданы» / И.Лец-Запартович // Там само. – 1914. – №7. – С. 23-26.

37. О складе-элеваторе свекловичных семян фирмы «Рабетге и Гизеке. Винница» (краткий очерк) // Подольский хозяин. – 1915. – №3–4. – С. 4–7.
38. По Подольской губернии именной список // Подольские губернские ведомости. – 1915. – 25 апреля. Приложение; 1916. – 27 февраля. Приложение та ін.

Резюме

В статье анализируется комплекс письменных исторических источников, которые служат основой изучения проблем иностранного предпринимательства в Подольской губернии (середина XIX – начало XX ст.), определяется информационный потенциал отдельных её видов.

Ключевые слова: *источники, иностранное предпринимательство, Подольская губерния.*

Одержано 6 жовтня 2012 р.

УДК 94(477):070(477.43)"192"

А.А. Теліза

УКРАЇНСЬКЕ НАЦІОНАЛЬНЕ ВІДРОДЖЕННЯ НА ШПАЛЬТАХ ГАЗЕТИ «НАШ ШЛЯХ»

У статті проводиться джерелознавчий аналіз подільської газети «Наш шлях» через призму висвітлення на її шпальтах викладачами Кам'янець-Подільського державного українського університету проблем українського національного відродження.

Ключові слова: *газета, «Наш шлях», Кам'янець-Подільський державний український університет, стаття, публікація.*

Невід'ємною частиною новітньої України є періодична преса – газети і журнали різних політичних напрямів і жанрів. Жанр палітра періодичної преси надзвичайно різноманітна, що викликало й викликає інтерес науковців і дослідників до її вивчення як історичного джерела з ключових проблем вітчизняної історії. Однак преса Поділля періоду Української революції 1917-1921 рр. як канал інформування українського громадянства про історію українського національного відродження досі вивчена недостатньо. Мета нашої статті – проаналізувати матеріали подільської газети «Наш шлях», на предмет публікацій у ній статей викладачів Кам'янець-Подільського державного українського університету, присвячених проблемам українського національного відродження.

В умовах видавничої кризи, яка в роки Першої світової війни і в перші повоєнні роки охопила академічні періодичні видання, українські інтелектуали, зокрема й доценти і професори Кам'янець-Подільського державного українського університету, друкувалися у центральних і регіональних газетах, однією з яких була щоденна політична та економічно-літературна газета «Новий шлях». Її перший номер за редакцією приват-доцента Кам'янець-